

“OTAMDAN QOLGAN DALALAR” ROMANIDA ANTROPONIMLARNING SOTSIOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/phil.v05.i06.020>

Umidabonu Tohirovna Jovbo‘riyeva

ORCID: 0009-0009-2866-2210

ujovboriyeva@gmail.com

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti

Annotatsiya: Ushbu maqolada, taniqli yozuvchi, Surxon elining sevimli farzandi Tog‘ay Murod qalamiga oid “Otamdan qolgan dalalar” romanida keltirilgan antroponimlar tadqiq etilgan. Antroponimlarning sotsiolingvistik xususiyatlarini ochib berishda tarixiy, qiyosiy-chog‘ishtirma metodlardan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: onomastika, antroponimika, metod, tarixiy, qiyosiy-chog‘ishtirma metod

THE USE OF TOPONYMIC INDICATORS IN THE WORK OF WRITERS OF THE SURKHAN OASIS

Umidabonu Tokhirovna Jovboriyeva

ujovboriyeva@gmail.com

Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

Abstract: This article examines the anthroponyms mentioned in the novel "The Fields Left by My Father" by the famous writer, beloved son of the Surkhan people, Togay Murad. Historical, comparative methods were used to reveal the sociolinguistic characteristics of anthroponyms.

Keywords: onomastics, anthroponymics, method, historical, comparative method

KIRISH

Tilshunoslikda keng rivojlanib borayotgan va tadqiq etilishi zarur bo‘lgan sohalardan biri Onomastika hisoblanadi. Ushbu fan nomlarni o‘rganish bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu so‘z yunoncha *onomastike* - so‘zidan olingan, “*nom qo‘yish san’ati*” degan ma‘noni bildiradi. O‘zbek onomastikasi yoki nomshunosligi o‘tgan asrning 60-70-yillarida alohida ilmiy yo‘nalish sifatida yuzaga keldi. O‘zbek nomshunosligi o‘tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab eng rivojlangan sohalardan biriga aylandi. Ayniqsa, bu sohaning antroponimika, toponimika, etnonimika kabi bir qator sohalarida juda barakali ishlar amalga oshirildi[5].

Ushbu maqolada Surxondaryo farzandi, taniqli yozuvchi Tog‘ay Murod qalamiga mansub “Otamdan qolgan dalalar” romanida keltirilgan antroponimlarning sotsiolingvistik xususiyatlari tadqiq etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O‘zbek antroponimikasini o‘rganish o‘tgan asrning ikkinchi yarmida boshlandi. Xususan, tilshunos olim E.Begmatov boshchiligida 1960-yillarda keng ilmiy tadqiqot ishlari olib borildi. Olimning “Kishi nomlari imlosi”, “O‘zbek ismlari imlosi”, “O‘zbek ismlari”, “O‘zbek ismlari ma‘nosi”, “Ism chiroyi” kabi kitoblari turli yillarda chop etildi. U 1965-yilda “O‘zbek tili antroponimikasi” mavzuida nomzodlik dissertatsiyasi himoya qildi. Bu tadqiqot ishiga davomchi sifatida S.Ibrohimov va N.Mamatovlarning “Ism va familiyalarning imlosiga oid”, H.Bektemirovning “Nomlarning o‘rganilish tarixidan” kabi qator maqolalari yuzaga keldi. Shu bilan birgalikda, D.Abdurahmonovning “Nom qo‘yish” maqolasi nashr qilindi. So‘ngra prof. F.Abdullayev Xorazm shevalarida ismlarning qisqarish xususiyatlariga doir qimmatli materiallarini e‘lon qildi va uni ilmiy asosladi[1]. Bundan tashqari, o‘zbek ismlari (antroponimlari) materiallari atroflicha to‘plandi, to‘rtta nomzodlik dissertatsiyasi (E.Begmatov - 1965, G‘.Sattarov - 1990, S.Rahimov - 1998, R.Xudoyberganov - 2007) himoya qilindi[5].

Tabiiyki, antroponimikani o‘rganishda dunyo tilshunos olimlarining ham xizmati katta hisoblanadi. Dunyo xalqlari tilshunosligida antroponimlarning leksiksemantik xususiyatlari, ularning atoqli ot sifatida atash tabiati, lingvomadaniy, nominatsion-motivatsion asoslari, lingvistik va ekstralingvistik omillarini o‘rganishga qiziqish ustuvor. Bu borada M.E.Rut, A.V.Superanskaya, N.I.Tolstoy, G.R.Aliyev, N.A.Baskakov, G.F.Blagova, A.G.Gafurov, T.J.Januzakov, V.U.Maxpirov, V.A.Nikonov, G.F.Sattarov, A.G.Shayxulov, G.R.Galiullina, O.V.Naumova maqola va dissertatsiyalari bevosita shu masalalarga bag‘ishlangani bilan e‘tiborni tortadi[1].

Ushbu maqolada asarda berilgan antroponimlar tarixiy va qiyosiy-chog‘ishtirma metodlari orqali tahlil etildi.

NATIJALAR

“Otamdan qolgan dalalar” romani 1986-1991-yillarda yozilgan ramziy roman hisoblanadi. Asar bosh qahramon Dehqonqul tomonidan so‘zlab beriladi.

Dehqonqul o‘zbek xalqining timsoli sifatida tasvirlangan. Asarda uch avlod vakillari Jamoliddin Ketmon, uning o‘g‘li Aqrab va uning farzandi Dehqonqul obrazi orqali o‘zbek xalqi hayotining fojiali qirralarini yoritib berilgan. Bolalikdan qullik, zulmga ko‘nikkan, hayotni faqat mehnatdan iborat deb bilgan Dehqonqul uchun dalalari va paxtasi muhim. Uning uchun dalalarining yaxshi saqlanishi, mo‘l hosil berishigina saodat. Dehqonqul shu tashvishlar bilan band bo‘lib oilasiga, farzandlariga ham e‘tibor bermaydi. Markazdan keluvchi mehmonlarga atab bozor qiladi, biroq bolalariga kelganda kambag‘alligiga ko‘nadi. Siyosatdan yiroq bo‘lgan bo‘lsa-da, asar

yakunida „Paxta ishi“ sababli qamaladi. Shuncha yil qul bo‘lib yashagan Dehqonqulning ko‘zi shunda ochiladi. Hayotidagi barcha fojialarni ana o‘shanda anglaydi. Tog‘ay Murod ushbu romani haqida shunday fikr bildirgan: „*Men bu asarim bilan o‘zbek xalqiga haykal qo‘yaman*“![7]

Ushbu romanda 3 avlod vakillari nomi keltiriladi: Jamoliddin Ketmon, Aqrab, Dehqonqul.

Antroponimlar o‘z ichida kichik guruhlarga bo‘lib o‘rganiladi: laqab, ism, familiya, taxallus, ota ismi, nisba va booshqalar. „Otamdan qolgan dalalar“ romanida asosan mehnat faoliyatiga bog‘liq laqablar ko‘plab uchraydi. Laqablar alohida antroponimik tadqiqot obyekti bo‘lgan ishlar ham mavjud. Bular qatorida Ozarbayjon tilshunoslari A.M.Pashaev va Yu.N.Xojalepesovalarning tadqiqotini keltirish mumkin. Laqab odamlarning turli xususiyatlarini ifodalovchi nomdir[2].

„*Men farg‘onachi Jamoliddin ketmon nabirasi bo‘laman*“[4]. Ushbu jumlada „Ketmon“ laqabi qo‘llanilgan bo‘lib, mehnatkash, faqat dalada faoliyat yuritadigan shaxsga atab qo‘yilgan nom, laqab hisoblanadi. Asarda Jamoliddin ketmon umri davomida dehqonchilik bilan shug‘ullanadi, mehnatsevarligi bilan xalqqa taniladi va bu kasbi farzandi hamda nabirasiga ham meros qoladi. „Ketmon“ nomi xalq orasida ism tarzida ham qo‘llanadi, xususan, o‘g‘il bolalarga qo‘yiladi, ya‘ni ketmondek mustahkam va chidamli bo‘lsin[6].

Aqrab asarda keltirilgan bosh qahramonlardan biri. Dehqonqulning otasi.

„...- *Akrab qo‘rboshi, - deydi sokin-sockin. - Men seni bir yo‘lto‘sar deb eshitib edim. Bir kallakesar deb eshitib edim. Bir vahshiy deb eshitib edim. Inchunun, o‘g‘riyam deb eshitib edim! Seni mana endi bildim. Akrab qo‘rboshi, sen asl jigit ekansan, asl jigit!..*“[4]. Aqrab arabchadan olingan so‘z bo‘lib, „chayon“ degan ma‘noni anglatadi. Ya‘ni, Aqrab o‘zining mardligi, dushmanga qarshi hujumda qat‘iyatliliigi va chayon kabi zaharli kurash olib borishi bilan o‘quvchi ko‘nglidan joy oladi. Aqrab ismiga qo‘shilib uning faoliyatiga doir laqabi ham keltirib o‘tilgan. Bu nom „qo‘rboshi“.

Qo‘rboshi - tarixiy harbiy atama hisoblanib, turli davrlarda turlicha lavozimlarni ifodalab kelgan. Bular; a) o‘rta asrlarda O‘rta Osiyo xonliklari va ayrim Sharq davlatlarida dastlab shaharni tunda qo‘riqlovchi mirshab; so‘ngra qurol-yarog‘ ombori (qo‘r) mutasaddisi hamda qurol-aslaha, turli yaroqlar va to‘p yasash korxonalari (qo‘rxona) boshlig‘i; b) Turkiston o‘lkasida Oktyabr to‘ntarishigacha bo‘lgan davrda mahalliy politsiya boshlig‘i; d) Turkistonda sovet rejimiga qarshi qurolli harakat harbiy rahbarlarining unvoni[7].

„...-*Dehqonqul! Gap musulmonchilikda emas... Dehqonqul! Shuni o‘ng qulog‘ing bilan-da eshitib ol, chap kuloging bilan-da eshitib ol: qizil rang-yaxshilikka olib kelmaydi. Qizil rang - odamni aldaydi...*“[4]

Ushbu parchada Dehqonqul ismi keltirilib o'tilgan. Ism ikki qismdan iborat bo'lib, dehqon+qul so'zlaridan iborat. Muallif ushbu ism orqali butun umrini dalada mehnat qilib o'tkazgan, biroq o'z yurtida kamsitilgan, ijtimoiy-siyosiy jihatdan "qul" holatiga tushirilgan o'zbek xalqining siymosini yaratadi. Ism tarkibidagi "dehqon" so'zi qahramonning kasbi va hayot tarzini anglatasa, "qul" komponenti mustamlaka tuzumi davridagi ijtimoiy mavqeyini ko'rsatadi. Ushbu ism orqali butun hayotini mehnatda o'tkazgan, huquqi toptalgan, ijtimoiy jihatdan ezilgan qatlam hayoti ochib berilgan.

Shu bilan birgalikda, o'sha davrlarda oila a'zolari, ya'ni ota-onalar bir birlarining ismini aytib murojaat qilishmagan, asosan, bosh farzandining ismi bilan chaqirishgan.

"...bizning Surxon tarafda xo'jalar bekalar otini atamaydi. Bekalar-da xo'jalar otini atamaydi. Bir-birlarini yo qizlari oti bilan ataydi, yo o'gillari oti bilan ataydi..."[4].

Bu jumladan ma'lumki, Dehqonqul ismi oilada muloqot markazi hisoblanadi. Tilshunos olim, E.Begmatovning "O'zbek ismlari ma'nosi" kitobida Dehqonqul ismi forscha-o'zbekcha ism bo'lib, dehqon yoki Allohning mehnatkash bandasi ma'nosida qo'llanilishi aytib o'tilgan.

XULOSALAR

Xulosa qilib aytganda, romandagi ismlar zanjiri o'zbek dehqonining erkinlikdan (Ketmon) - kurashga (Aqrab) va kurashdan - ijtimoiy qullikka (Dehqonqul) o'tish jarayonini so'zlar va nomlar orqali muhrlab bergan.

Onomastika sohasida asarlarda ismlarning sotsiolingvistik xususiyatlarini o'rganish samarali usul hisoblanadi. Bu usul orqali muallifning badiiy mahorati yoritiladi. Antroponimlar (ismlar, laqablar, unvonlar) sotsiolingvistik nuqtai nazardan shunchaki nom anglatuvchi shakl emas. Ular jamiyatning lisoniy tabiati, xalqning milliy-madaniy mentaliteti, tabaqalanishi, oilaviy etiket qoidalari va eng muhimi - muayyan tarixiy davrdagi siyosiy-ijtimoiy tuzumning mohiyatini o'zida muhrllovchi eng jonli til elementlari hisoblanadi.

Asar muallifi Tog'ay Murod o'z ramziy qahramonlari ismlari orqali urush davrida yashagan insonlarning hayot tarzini, qiyinchiliklarini, urf-odat, an'ana va qadriyatlarini ochib bergan. Romanni o'qish davomida uch avlod vakillarining turli davrlarda, turlicha muhitda yashaganligining guvohi bo'lishimiz mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Onomastika [Matn] : o'quv qo'llanma / Bayramali Kilichev - Buxoro: 2023. - 180 b.
2. E.A.Begmatov. O'zbek tili antroponimikasi. -T: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti, 2013 - 264 b.
3. E.A.Begmatov. O'zbek ismlari ma'nosi (Izohli lug'at). -T.: "O'zbekiston milliy

ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2007 - 608 b.

4. Tog'ay Murod. Otamdan qolgan dalalar. -T: "Sharq" nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati, 1994 - 168 b.

5. Urganch davlat universiteti. O'zbek filologiyasi kafedrasi. Onomastika fanidan o'quv - uslubiy majmua. - Urganch: 2022. - 92 b.